

COGITO ERGO DICO

Мікіна Олена Геннадіївна,

канд. філол. наук, доц.

Донецький національний університет

У статті аналізується семантична спорідненість дієслів із значеннями "говорити" і "розмовляти" на прикладі народнолатинського дієслова **rationare* та лексем, що наслідують його в романському мовному просторі. Існування інших подібних випадків семантичної еволюції в неолатинських мовах дає підстави вбачати в цьому універсальне явище. Зазначена типологія доводиться також прикладами з інших, неспоріднених мов.

Ключові слова: семантична еволюція, семантичний синкретизм, індоєвропейські мови, романський мовний простір.

Запропонована стаття, звичайно, не має відношення до філософії, а перефразований вислів Р. Декарта – це лише засіб привернути увагу до висновку, який є результатом спостережень над семантичним розвитком дієслівної лексики зі значеннями "говорити" і "думати". Аналіз дієслів даної семантики як в романських мовах, так і в мовах інших груп, дає підстави стверджувати, що ці значення – "говорити" і "думати" – є спорідненими і здатними продукувати появу одного поряд з іншим. Показовим і наочним в демонстрації результатів цих спостережень є семантична еволюція дієслова **rationare*, що утворилося в народній латинській мові на базі іменника *ratio* і отримало як значення "розмірковувати, робити висновки" так і значення "говорити, розмовляти".

Латинський іменник *ratio* – одного походження з дієсловом *reor* "вважати, думати, гадати" [Дворецкий 1976, 869]. Семантика *ratio* в класичній латині була дуже розмитою, словник Й. Дворецького, наприклад, нараховує для цього іменника двадцять два значення. Ось кілька перших із них: 1) "рахунок, підрахунок"; 2) "звіт"; 3) "список, перелік, відомість"; 4) "сума, підсумок, число"; 5) "ділові зв'язки"; 6) "справи" і т.д. Тільки як тринадцяте Й. Дворецкий подає значення "розум" [Дворецкий 1976, 852], і саме воно відіграло вирішальну роль у подальшому розвитку цієї лексики.

Семантична еволюція *ratio* пов'язується із впливом грецької культури і, зокрема, мови на латинський світ. А. Мейє зазначає, що цей вплив не обмежувався запозиченнями нових слів, запозиченнями значень, кальками з грецької мови, імітацією деяких зворотів. Латина мала виражати своїми засобами ідеї греків, а це призводило до того, що латинський словник змінював деякі значення. Так і слово *ratio*, первинна семантика якого була, безумовно, позбавлена чіткості, на думку А. Мейє, у самій латині мало тенденцію закріпитися з конкретним значенням "рахунок". Проте це слово отримало нові дефініції, які зробили з нього термін інтелектуального словника. Сталося це під впливом грецького іменника *λόγος* [Meillet 1933, 226]. Значення *λόγος* у грецькій мові нагадують значення латинського слова *ratio*, оскільки і грецька лексема об'єднувала в собі як "рахунок", так і "розум" [Вейсман 1991, 766–767]. Залучення *ratio* для перекладу грецької лексики в мові риторики та філософії призвело до того, що воно усталилося в народній латині і романських мовах саме із значенням "розум" [Ernout, Meillet 1932, 821]. У народній латині від *ratio* було утворене дієслово **rationare* "розмірковувати, робити висновки", проте воно вжи-

валося, як вже було відзначено, і в значенні "говорити", і в цьому знову, як вважають Ф. Ерну і А. Мейє, ключову роль відіграла грецька лексема *λόγος* із своїм основним значенням "слово" [Ernout, Meillet 1932, 822].

За нашими спостереженнями, на базі семи "рахунок, підрахунок" мала б утворитися сема "розповідь", так само, як значення "розповідати" утворюється, як правило, на базі значення "рахувати" (пор. семантичну еволюцію латинського *computāre* "рахувати", від якого в романських мовах утворилися іт. *contare*, ісп. *contar*, катал. *contar*, фр. *raconter* та інші, що є базовими із значенням "розповідати"), а значення "розмовляти" – як спрощення, розширення семими "розповідати" (пор. англ. *tell*, що пройшло саме таку еволюцію). Проте у випадку з іменником *ratio* мав місце безпосередній вплив значення грецької лексеми, яка вже пройшла свій шлях семантичної еволюції і отримала значення "слово" вже після розвитку від "рахунок" через "розповідь". До речі, серед значень *λόγος* словник Вейсмана називає і такі: "розповідь (усна)", "поговор", "переказ", "розповідь (письмова)", "історія, історичний твір" [Вейсман 1991, 766–767].

Але тут слід звернутися до більш давньої історії грецької лексеми і до глибинних семантичних трансформацій, що призвели до формування вказаних значень. В основі грецького *λόγος* знаходиться індоєвропейський корінь *leg-* "збирати" [Roberts, Pastor 2001, 94–95]. Семантичний розвиток *leg-* мав кілька напрямів і, як наслідок, призводив до утворення в різних мовах лексем несхожих значень. Проте шляхи еволюції цього кореня типові: 1) "збирати" > "збирати врожай, плоди" > "збирати лікарські рослини" > "лікувати" > "заговорювати хвороби, вимовляти ритуальні слова" > "говорити"; 2) "збирати" > "рахувати" > "розповідати" > "говорити". За першою схемою розвивалися такі лексеми: англ. заст. *leech* "лікар", "п'явка, кровопивця", д-в-н. *lāhhi*, гот. *leikeis*, *lēkeis*, "лікар", гот. *lēkinōn*, д-в-н. *lāchinōn* "лікувати", с-в-н. *lāchenen* "заговорювати хворобу" (праслов'янські лексеми *lěkъ* "ліки, лікування", *lěčiti* "лікувати", споріднені із названими германськими, від яких походять, наприклад, рос. *лекарь*, укр. *ліки*, *лікувати*, вважаються запозиченими з германських мов) [Левицкий 2000, 39; ЕСУМ 1989, 260]. Другий шлях семантичної еволюції пройшли грецькі лексеми *λέγειν* "збирати, рахувати, говорити", *λέξις* "мова, слово", а також аналізоване нами слово *λόγος* [Левицкий 2000, 39].

Таким чином, народнолатинське дієслово **rationare* отримало значення "розмовляти" завдяки калькуванню вихідним іменником *ratio* значення "слово" від грецького іменника *λόγος*, яке, в свою чергу, набуло цього значення в результаті типових, універсальних семантичних трансформацій.

Романські мови успадкували від народної латини і зберегли протягом своєї історії як саму лексему, так і значеннєве поєднання "розмірковувати, робити висновки", з одного боку, і "говорити, розмовляти", з іншого, пор. фр. *raisonner* "розмірковувати, робити висновки, обмірковувати", "говорити про, розмірковувати про", іт. *ragionare* "розмірковувати, міркувати", "розмовляти, бесідувати", ісп. *razonar* "міркувати, розмірковувати", "розмовляти, бесідувати" та інші [Dauzat, Dubois, Mitterand 1973, 628–629; Cortelazzo, Cortelazzo 2004, 1013–1014; Corominas 1974, 1021].

Подібний семантичний синкретизм не є випадковим, поєднання цих дієслівних значень як у романському, так і загальноіндоєвропейському мовному ареалі має давнє коріння: "Диференційна семантична ознака 'той, що говорить' ~ 'той, що не говорить', за

якою протиставляються дві основні підгрупи класу людей і тварин, передбачає імпліцитно протиставлення цих підгруп за ознакою 'розумний' ~ 'нерозумний', оскільки в давній індоєвропейській традиції здатність 'мовлення', 'дару мови' ототожнюється з 'розумністю'. Такий висновок можна зробити на підставі співвіднесеності в різних індоєвропейських діалектах лексеми зі значенням 'говорити' і лексем зі значенням 'думати', 'мислити', 'пам'ятати': пор. хет. *tem(m)a*- 'говорити', *temija*- 'слово', 'діло', 'настрій', 'стан душі', лув. *tamtanna*- 'говорити' (редуплікація кореня), д-рос. *mēniti* 'говорити', лит. *miñti* 'звати', 'іменувати', 'відгадувати', латис. *minēt* 'згадати', 'назвати', співвіднесене етимологічно з д-інд. *mānyate* 'думає', гр. *μινῆσχω* 'пригадую', 'звертаюся думками', *μεμολα* 'маю мотив, бажання' [Гамкрелідзе, Иванов 1984, 473].

Подане в цих прикладах гніздо, що походить від і-є. **men-*, тривалий час було предметом дискусій. Лише дані лувійської мови дозволили довести спорідненість хетського *tema*- "говорити" з названими лексемами грецької, а також слов'янських і балтійських мов [Иванов 1965, 109–110], а отже побачити давність значеннєвої близькості "говорити" і "думати". Вкрай цінною є також інформація В.М. Ілліч-Світича, який подає споріднені корені цілої ностратичної макросім'ї, серед яких і той, що був нами розглянутий. На його думку, сем-хам. *tn-* "думати, розуміти, бажати, вважати", і-є. *ten-* "думати, пригадувати" та інші генетично поєднує ностратична лексема *tanu* "думати". В.М. Ілліч-Світич спеціально говорить про семантичний розвиток "думати" → "говорити" в уральських, дравидійських і ряді індоєвропейських мов. Він, зокрема, подає такі приклади: фін. *тана-*, ест. *тана-*, *тѡпа-* "заключити, проклинати", саам. *tuone-* "називати, знати; відгадувати, дозволяти", марійськ. *тана-* "сказати", угор. *mond-* (< **mon-nd*) "сказати", ненецьк. *tān-*, енецьк. *tan-*, нгансан. *типо-* "прохання, молитва; слова", каннада *tanave*, *tanive* "прохання, мольба", телугу *tanavi* "смирненне прохання" [Иллич-Свитич 1976, 42–43].

Принагідно слід зазначити, що еволюція і-є. *ten-* "думати, пригадувати" (А. Ерну та А. Мейє зводять весь спектр значень цього кореня до "порух мислення" [Ernout, Meillet 1932, 573]) яскраво демонструє вказану типологію і на романському ґрунті. Так, дериват іменника *memor*, *-oris* "пам'ятливий, пам'ятаючий" – дієслово *memorāre* "нагадувати, згадувати" набуває в живій мові значення "говорити, розповідати" [Ernout, Meillet 1932, 573]. Підтвердженням цього є приклад із "Хвалькуватого воїна" Плавта: "*Quid nunc tibi vis, mulier? Memora*" [www plautus, 1050] – "Що тепер ти хочеш, жінко? *кажи*".

У латинській мові є ще кілька лексем, які підтверджують зафіксовану універсалью, яка стосується семантичної спорідненості дієслів, що означають "думати" і "говорити". Походять вони від іменникового суфіксального варіанта і-є. *ten-*, утвореного від зазначеного кореня та суфікса **-tei* (цей суфікс формує іменники, які означають дію, в номінативі він завжди має редуковану форму **-ti* [Савченко 1974, 177]). Йдеться, в першу чергу, про іменник *mens*, *mentis* (*mens* < наз. відм. **mentis*; можливо, втрата *i* мала місце під впливом осксько-умбрських говірок [Ерну 1950, 54]) "розум, мислення", та *mentio*, *mentionis* "згадування", "розмова, бесіда" (перша лексема є давнішою, загальноіндоєвропейською, інша являє собою італокельтський тип [Ernout, Meillet 1932, 573]). Звернімо увагу на те, що на відміну від *mens*, який не виходить за межі лексико-семантичного поля мислення, *mentio* роз-

виває у своїй семантичній структурі й сему мовлення. Проте дієслівні деривати, що передусім є предметом аналізу в цій роботі, доводять, що сема мовлення може з'явитися на базі семми, що входить до поля мислення, будь-коли. Так, *mens* слугував базою для утворення іспанського дієслова *mentar* (через іспанську форму латинського *mens* – *mente*), яке набуло значення "згадувати, називати", при цьому іспанський іменник продовжив значення латинського, не додавши до первинних значень сем, пов'язаних з полем мовлення. Важливо відзначити, що іспанське дієслово вживається, як правило, в живій, розмовній мові [Moliner 2003], таку тенденцію ми вже відстежили з латинським дієсловом *memorāre*. Префіксальна форма дієслова, утвореного від *mens*, із тим же значенням, що має іспанське дієслово, існує в каталанській мові – *esmentar* [Fabra 1986, 764]. На відміну від небагатьох дієслів, що є дериватами *mens*, від *mentio* всі західні неолатинські мови отримали дієслова, які по праву належать до ЛСГ дієслів мовлення: фр. *mentionner*, іт. *menzionare*, ісп. *mencionar*, порт. *mencionar*, катал. *mencionar*. Значення усіх цих романських дієслів близькі та зводяться до таких: "згадувати, торкатися в розмові, називати, розповідати" [Bloch, Wartburg 2004, 402; Cortelazzo, Cortelazzo 2004, 743; Corominas 2003, 391; Cunha 2003, 512; Fabra 1986, 1138).

Подібну семантичну еволюцію знаходимо і в сучасних слов'янських лексемах: пор. укр. *гадати* "думати", "ворожити", "розмірковувати", білор. *гадаць*, д-рос. *гадати* "думати", чes. *hádati* "ворожити", "думати", "відгадувати", але пол. *gadać* "розмовляти", слн. *gádati* "допитуватись" [ЕСУМ 1982, 449; Фасмер 1971, 381] (праслов'янська лексема *gadati* пов'язувала в собі як сему мовлення, так і сему мислення, її значення подаються як "думати", "передбачати", "говорити" [ЕСУМ 1982, 449]). У західноукраїнських областях дієслово *гадати*, як і в польській мові, вживається у значенні "говорити", а загальноновживане українське *згадати* також відноситься до дієслів мовлення, якщо означає "торкнутися у мові, назвати". Продовжити тезу про спорідненість "думати" і "говорити" може наступна ізоглоса: укр. *думати*, рос. *думать*, пол. *думаć* "замислюватися", "мріяти", але болг. *думам* "говорю", схв. *думати*, *думам* "говорити", "думати" [ЕСУМ 1985, 144; Фасмер 1971, 552]. Доречним буде й приклад українського дієслова *розмірковувати*, яке може означати як "мислити, міркувати", так і "висловлювати свої думки, говорити про що-небудь".

Таким чином, поєднання в одній лексемі значень "говорити" і "думати" є типовим, що підтверджують дані як романських мов, так і мов інших неспоріднених груп. Про універсальність свідчить і те, що генерація обох значень в одній лексемі, як ми простежили, здатна відбуватися у різні періоди історії мов, а отже на різних ступенях розвитку цивілізації.

*В статье анализируется семантическое родство глаголов со значением "говорить" и "разговаривать" на примере народнолатинского глагола *rationare и лексем, наследующих его в романском языковом пространстве. Существование других подобных случаев семантической эволюции в неолатинских языках дает основания усматривать в этом универсальное явление. Приведенная типология подтверждается также примерами из других неродственных языков.*

Ключевые слова: семантическая эволюция, семантический синкретизм, индоевропейские языки, романское языковое пространство.

*In the given article semantic affinity of verbs with the meaning "to say" and "to speak" on the example of the Vulgar Latin verb *rationare and lexemes which proceed from it in the Roman languages space are analyzed. Existence of other similar cases of semantic evolution in the Neolatin languages gives grounds to consider this phenomenon as universal. The mentioned typology is also proved by examples from other unrelated languages.*

Key words: *semantic evolution, semantic syncretism, Indo-European languages, Roman languages space.*

Література:

1. Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь / А.Д. Вейсман. – Репринт V-го издания 1899 г. – М.: Греко-лат. кабинет Ю.А. Шичалина, 1991. – 1371 с.
2. Гамкрелидзе Т.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы / Т.В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов. – Тбилиси: Изд-во Тбилисского ун-та, 1984. – 1331 с.
3. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь / И.Х. Дворецкий. – М.: Русск. яз., 1976. – 1096 с.
4. Етимологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1982, Т. I. – 632 с.
5. Етимологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1985, Т. II. – 571 с.
6. Етимологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1989, Т. III. – 552 с.
7. Иванов Вяч.Вс. Общеиндоевропейская праславянская и анатолийская языковые системы / Вяч. Вс. Иванов. – М.: Наука, 1965. – 298 с.
8. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков / В.М. Иллич-Свитыч. – М.: Наука, 1976. – 156 с.
9. Левицкий В.В. Этимологический словарь германских языков / В.В. Левицкий. – Черновцы: Рута, 2000, Т.2. – 259 с.
10. Савченко А.Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков / А.Н. Савченко. – М.: Высшая школа, 1974. – 411 с.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1971, Т. I. – 573с.
12. Эрну А. Историческая морфология латинского языка / А. Эрну. – М.: Изд-во ин. лит-ры, 1950. – 320 с.
13. Bloch O. Dictionnaire étymologique de la langue française / O. Bloch, W. von Wartburg. – P.: Quadrige / PUF, 2004. – 682 p.
14. Corominas J. Breve diccionario etimológico de la lengua castellana / J. Corominas. – Madrid: Gredos, 2003. – 627 p.
15. Corominas J. Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana / J. Corominas. – Madrid: Gredos, V. III, 1974. – 1117 p.
16. Cortelazzo M. L'Etimologico minore DELI Dizionario etimologico della lingua italiana di Manlio Cortelazzo e Paolo Zolli / M. Cortelazzo, M.A. Cortelazzo. – Bologna: Zanichelli, 2004. – 1440 p.
17. Cunha A. G. da. Dicionário Etimológico Nova Fronteira da língua portuguesa / A.G. da Cunha. – Rio de Janeiro: Editora Nova Fronteira, 2003. – 940 p.
18. Dauzat A. Nouveau Dictionnaire étymologique et historique / Dauzat A., Dubois J., Mittérand H. – P.: Larousse, 1973. – 814 p.
19. Ernout A., Meillet A. Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots / A. Ernout, A. Meillet. – P.: C. Klincksieck, 1932. – 1108 p.
20. Fabra P. Diccionari general de la llengua catalana / P. Fabra. – Barcelona: Edhasa, 1986. – 1787 p.
21. Meillet A. Esquisse d'une histoire de la langue latine / A. Meillet. – P.: Hachette, 1933. – 291 p.
22. Moliner M. Diccionario de uso del español, edición en CD ROM / M. Moliner. – Madrid: Gredos, 2003.
23. Roberts E. A. Diccionario etimológico indoeuropeo de la lengua española / E.A. Roberts, B. Pastor. – Madrid: Alianza Editorial, 2001. – 360 p.
24. Електронний ресурс: www.thelatinlibrary.com/plautus/miles.shtml